

UOT 81-13

QRAMMATİK VƏ AKTUAL ÜZVLƏNMƏ**QULİYEVA DİLARƏ RÜSTƏM qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*sdu.elmixeberler@mail.ru*Açar sözlər: qrammatik üzvlənmə, aktual üzvlənmə, cümlə, semantika, söyləm*

Cümlə sintaksisin mərkəzində duran, eyni zamanda ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə fikrin formalaşmasında, ifadəsində, başqasına ötürülməsində əsas vasitə olması ilə səciyyəlidir. Struktur, semantik və kommunikativ aspektlər cümlədə bir-birini tamamlayır, qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Kommunikativ aspekt cümlə strukturunda xüsusi yer tutaraq cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir.

İnsanların öz fikirlərini cümlə vasitəsilə ifadə etməklərində məqsədləri kommunikasiya və ya ünsiyyət yaratmaqdır. Kommunikativ məqsədin hesabına işlədilən cümlələrdə hər bir ləksəm, söz fikrə uyğun olaraq yerləşdirilir və idarə olunur. Kommunikativ baxımdan yanaşılan cümləyə söyləm deyilir. Cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir.

Xeyli müddət aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı münasibət dəqiq araşdırılmamış, bu məsələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Aktual üzvlənmə xüsusi bir təhlil səviyyəsi kimi cümlənin kommunikativ istiqamətinə qarşı qoyulur. Aktual üzvlənmənin mahiyyəti cümlənin qrammatik, leksik və intonasiya baxımından təşkilindən ibarətdir və o, danışanın cümlənin söyləm hissələrinin kommunikativ məqsədyönlülüyündən və mənasından çıxış edərək tərtib etməsindən asılıdır [5, 4]

Aktual üzvlənmə terminini ilk dəfə linqvistik sahəyə gətirən çex dilçisi V.Matezius söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə, müasir təlimin yaradıcısı kimi tanınmışdır. O, aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etməklə yanaşı, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini, bəzi hallarda qarşı-qarşıya durduğunu göstərmişdir.

Ənənəvi qrammatikanın cümlənin sintaktik quruluşu haqqındakı təlimi nisbətən bəsitdir. Çünki o, cümlənin yalnız struktur təşkilinin formal tərəfini götürür, lakin onun dil ünsiyyəti prosesindəki real funksiyalarının bütün dəyişkənliklərini nəzərə almır. Potensial sintaksis cümləyə hökmün dildəki ifadəsi kimi baxır və cümlə ilə hökm arasında tam bərabərlik işarəsi qoyur. Eyni zamanda qrammatika fikrin axarını da nəzərə almalıdır. Belə ki, məntiqi kateqoriyaların funksiyalarını qrammatik üzvlərə aid edən ənənəvi dilçilik ziddiyyətlə qarşılaşır.

Aktual üzvlənmədə cümlə həmin kontekstdə müvafiq cümlə ilə ifadə olunan hökmün komponentlərə ayrılması vasitəsidir. Bu halda cümləni hissələrə bölmə həmin cümlənin qrammatik strukturunu deyil, cümlə ilə ifadə olunan obyektiv hökmün aşkar olunmasıdır. Formal-qrammatik üzvlənmə zamanı cümlə həmin cümlədə sözlərin sintaktik funksiyalarının cəmi qədər hissələrə bölünür. Aktual üzvlənmədə cümlə hökmün komponentlərinə, yaxud hissələrinə uyğun gələn iki hissəyə bölünür. Aktual üzvlənmə nəticəsində cümlənin hər bir hissəsi bir və ya bir neçə cümlə üzvündən ibarət ola bilər. Hər bir cümlə hər hansı müəyyən bir modelə düzəlir və buna görə də bir struktura malik olur. Bu səbəbdən cümlə onun obyektiv strukturunu aşkar edən qrammatik üzvlənməyə malik ola bilər [3, 76].

Ə.Abdullayev də bir qrammatik struktura malik olan cümlənin birdən artıq hökm bildirdiyini qeyd edir. Eyni bir cümlənin aktual üzvlərinin miqdarını həmin cümlə ilə ifadə olunan hökmlərin

miqdarı ilə müəyyənləşdirir. Eyni zamanda bir qrammatik strukturlu cümlənin müxtəlif aktual üzvlənməyə malik olduğunu da bildirir.

Ənənəvi qrammatikaya, xüsusilə, potensial sintaksisə görə, haqqında danışılan – nitq predmeti mütləq mübtədə, danışılanın əsas məzmununu ifadə edən isə həmişə xəbər olmalıdır. Bu da o deməkdir ki, qrammatik mübtədə hökm subyektinə, qrammatik xəbər isə hökm predikatına uyğun gəlir. İkinci dərəcəli üzvlər isə, bildiyimiz kimi, baş üzvlərin mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir.

İsmayıl gümüş xəncəri belinə bağlamışdı. Yüklü dəvələr karvansaranın qabağında dayandı (F.Kərimzadə). *Poeziya insanın qəlbindən qopub gələn simfoniya*dır (S.Vurğun).

Cümlənin təyinatına uyğun olaraq, onun qrammatik üzvləri müxtəlif məna yükü daşıyır. Ancaq bununla belə, qrammatik üzvlər arasındakı formal-sintaktik münasibət dəyişməz qalır. Nümunələrdən də görünür ki, qrammatik üzvlənmə cümlənin xarakterini tam açma bilmir, cümlənin nitq prosesindəki semantik-funksional xüsusiyyətlərini izah edə bilmir. Cümlənin kommunikativ mənasını müəyyən edən məlumat komponentlərinin cümlədə fərqləndirilməsi qrammatik üzvlənmə əsasında deyil, cümlənin aktual üzvlənməsi bazasında baş verir.

F.Əlizadə aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı bağlılığı belə ifadə edir: “Qrammatik üzvlənmə kimi, aktual üzvlənmə də cümlənin quruluşunda həm semantik-funksional roluna, həm də formal ifadəsinə görə xarakterizə olunur. Aktual üzvlənmə cümlənin qrammatik üzvlənməsi əsasında yaranır. Təbiidir ki, buna görə də onun komponentlərinin bu və ya digər nisbəti, onların tərkibi və söyləmədəki funksiyaları müvafiq sintaktik konstruksiya quruluşu ilə kommunikativ-sintaktik səviyyədə cümlə kimi çıxış edir” [4, 75].

Potensial sintaksisin, yəni qrammatik üzvlənmənin obyektini dilin, aktual üzvlənmənin isə obyektini nitqin sintaktik quruluşudur. Aktual sintaksisin əsas vahidi olan söyləmə potensial sintaksisin vahidi olan cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır və bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmənin ifadəsinə xidmət edir.

Aktual üzvlənmə nitq prosesində cümlənin müxtəlif semantik-funksional cəhətini əks etdirir. O, cümlə quruluşu ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də dildə forma ilə məzmun arasındakı qarşılıqlı təsir, dillə təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibət məsələlərini də özündə ehtiva etdirir.

Bildiyimiz kimi, hər bir cümlə predikativliyə, bitmə intonasiyasına və modallığa görə formalaşır ki, bunlar da qrammatik üzvlənmənin qəbul etdiyi səviyyələrdir. Ancaq cümlənin nitq səviyyəsinə qaldırılması zamanı onun ünsiyyət vasitəsi olmasına ehtiyac yaranır. Bu zaman isə cümləyə aid qeyd etdiyimiz keyfiyyətlər kifayət etmir. Danışan qarşısına qoyduğu kommunikativ məqsədi dinləyənlə çatdırmaq üçün cümlədən kommunikativ vahid – söyləmə kimi istifadə edir. Cümləni nitq səviyyəsinə bir söyləmə kimi qaldıran məhz kommunikativ məqsəddir. Sintaktik konstruksiya yalnız kommunikativ məqsəd daşdıqdan sonra söyləmə olur.

Cümlənin mahiyyəti söyləmə məzmununun məqsədyönlülüyünə görə kommunikativ məqsədə cavab verməsi prosesində özünü göstərir. Cümlədə yalnız gerçəklik haqqında yox, eyni zamanda danışanın ona münasibəti barədə də məlumat verilir. Nitq kommunikasiyasının müəyyən tələblərinə cavab vermək zərurəti cümlənin leksik-qrammatik tərkibinin komponentləri arasında xüsusi münasibət, əlaqə yaradır.

Aktual üzvlənmə cümlənin öz təbiətindən meydana çıxdığı və onun kommunikativ mahiyyətini bildirdiyi üçün cümlənin ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər. Aktual üzvlənmə cümləni müəyyən edən predikativlik ilə də sıx bağlıdır. Məhz predikativ münasibət danışanla dinləyən və ya adresantla adresatın qarşılıqlı nitqi baxımından cümlə məzmununu həqiqətə, gerçəkliyə istiqamətləndirir.

K.Vəliyev qeyd edir ki, “Ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir, cümlənin nitq təcrübəsindəki semantik-funksional ifadəsi məsələsi açıq qalır. Əslində, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünki bunlar ayrı-ayrı

rakurslardır və hər bir dilin öz spesifikasına uyğun zənginliklərə malik olub, ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır” [10, 49].

Həqiqətən də, cümlənin aktual üzvlənməsi ilə qrammatik üzvlənməsi bir-birini inkar etmir, əksinə, onlar cümlənin üzvlənməsinin müxtəlif tərəfləridir. Qrammatik üzvlənmədə cümlə tərkib elementlərinə görə təhlil edilir və onun beş üzvü: mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və təyin göstərilir. Aktual üzvlənmədə isə cümlə tərkib elementlərinin söyləmə daxil edilməsi məqsədinə görə bölünür və iki üzvə: tema və remaya ayrılır.

Bununla da demək olar ki, aktual üzvlənmədə söylənilən fikrin məqsədyönlülüüyü aşkarlanırsa, qrammatik üzvlənmədə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi əsasında əşya, əlamət və hərəkət arasındakı obyektiv əlaqələr müəyyənləşir. Sanki qrammatik üzvlənmə aktual üzvlənmə sayəsində məqsədyönlü təşkil olunmuş, formaya salınmış fikir, nitq materialıdır. Hər iki üzvlənmə eyni reallığa malik olsa da, cümlədə müxtəlif semantik-funksional struktur rolunu oynayır.

Atlı tərədən düşüb çaya düşdü. Yamacda qoyun sürüləri ağarırdı. Sultanın atı onun əlinə keçmişdi (F.Kərimzadə). *Şeypur səsləri hamını çağırdı. Cavanşir atası ilə razılaşmadı* (M.Hüseyn). *Siz ədalətli, səxavətli, mətin adamsınız. Ələmin anası Xatın diribaş, əlli-ayaqlı qadın idi* (İ. Məlikzadə). *Qarının günəşdən və dərdən yanıb qaralmış heybətli üzü qərribə bir nurla işıqlandı* (İ.Əfəndiyev). *Yaxşı igidin atını aparmaq onu el içində xar eləmək idi* (F.Kərimzadə).

Nümunələrdən də görünür ki, qrammatik üzvlənmədə hərəkətlə bağlı olan şəxs hərəkətin subyekti, digər şəxs və əşya isə hərəkətin obyektı olur. Sözlərin bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi nəticəsində əşya, əlamət və hadisə arasında obyektiv münasibətlər əks olunur. Qrammatik üzvlənmədə bu şəxs və əşyalar arasında başqa bir münasibət ifadə olunmur. Bu münasibətlərin məlumatvermə yolu aktual üzvlənmə ilə üzə çıxır. Aktual üzvlənmə kommunikativ məqsədə müvafiq şəkildə cümlədə ifadə olunan məlumatın əsasını müəyyənləşdirir. Yəni aktual üzvlənmə kommunikasiya məqsədini bildirmək üçün qrammatik üzvlənmə ilə ifadə olunmuş münasibətlərdən istifadə edir. Cümlələrdəki bütün qrammatik üzvlər müəyyən formal xarakterə malikdir. Yəni onların yerini dəyişsək də, qrammatik üzvlənmə qətiyyən dəyişilməyəcək.

Bu və ya digər sintaktik konstruksiya müəyyən kommunikativ məqsədə görə qrammatik üzvlənmə daxilində əlaqələnir və bu da cümlənin aktual üzvlənməsinin yaranmasına şərait yaradır. Aktual üzvlənmənin variasiyaları qrammatik üzvlənmə sərhədində mövcuddur, ondan kənara çıxmır. Belə ki, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməyə əsaslanır, ondan asılı olur.

Aktual üzvlənmənin əsas istinad nöqtəsi dilin kommunikativ xarakteridir ki, bu da onun mahiyyətinin, dil sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır.

Cümlənin semantika və strukturunun ayrılmaz faktoru kimi aktual üzvlənmə heç də qrammatik üzvlənməni inkar etmir, dəyişdirmir, aradan sıxışdırıb çıxarmır. Hər iki üzvlənmə nominativ və kommunikativ planda iki aspekti təmsil edərək cümlənin eyni və ya müxtəlif hissələrində yerləşir. Cümlənin aktual üzvlənməsinin yaranması, formalaşması qrammatik üzvlənmə ilə əlaqənin xarakteri ilə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası: II hissə. Sintaksis. Azərbaycan SSR. Bakı: Elmlər Akademiyası, 1959, 403 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 180 s.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn, Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 173 s.
4. Əlizadə F. Aktual üzvlənmə komponentlərinin funksiyası və tərkibi. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981.
5. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 112 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 442 s.

8. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

9. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.

10. Vəliyev K. Cümlənin semantik üzvlənməsi / Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981, 76 s.

РЕЗЮМЕ
ГРАММАТИЧЕСКОЕ И АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ

Гулиева Д.Р

Ключевые слова: *грамматическое членение, актуальное членение, предложения, семантика, высказывание.*

В статье рассматривается актуальное и грамматическое членение. Отмечается, что при актуальном членении выражается целенаправленность высказанной мысли, а при грамматическом – определяются конструктивные связи членов предложения между предметом, признаком и действием. Основной опорной точкой актуального членения является коммуникативный характер языка, что играет основную роль в определении его сути и места в языковой системе.

Как неотделимый фактор семантики и структуры предложения, актуальное членение отнюдь не отрицает грамматического, не изменяет и не вытясняет его. Каждое из этих двух членений в номинативном и коммуникативном плане представляют два аспекта в одном или разных предложениях. Образование и формирование актуального членения предложения определяется характером связи грамматического членения.

SUMMARY
GRAMMATICAL AND ACTUAL DIVISION

Quliyeva D.R

Key words: *grammatical division, actual division, sentence, semantic, statement.*

If the expressed thought was found expediently in actual division, objective relations between things, signs and motions are defined on the base of constructive relations of sentence members in grammatical division. The main foothold of actual division is the communicative character of the language and it plays a great role in defining language system. Actual division doesn't deny and change the grammatical division as an inseparable factor of the semantics and structure of sentence. Both divisions representing double plans in nominative and communicative plan locate in different and the same parts of the sentences. Forming actual division of the sentences is defined by the character of grammatical division connection.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.05.2017
	Son variant	26.12.2017